

Az *Eszmélet* lírája

I. RÉSZ

Az *Eszmélet* egyike József Attila legtöbbet elemzett verseinek — mint a mágnes, úgy húzza magához olvasóit és méltatóit. Mindannyian azt reméljük, hogy beláthatatlanul komplex és sokrétegű költészetének kulcsát ebben a meghatározhatatlan műfajú és igazán talán soha meg nem érthető költeményben fogjuk megtalálni. Alighanem azért, mert e költemény sok vonatkozásában a költő legjellemzőbb alkotásaival rokon, másokban azonban oly mértékben különbözik azoktól, hogy mintegy aktiválja bennük azt a homályos érzést, mely József Attila érthetősége mögött mindig egy homályba merült, elérhetetlen és érthetetlen titkos mondanivaló jelenlétére utal. A költemény felszínén az *Eszmélet* József Attila érett költészete modelljének is tekinthető; mint gyűjtőlencse tükrözi versépítkezését, és ezzel világlátását is. (Erre utal zártsága, a kezdő és a befejező versszakok megegyezése más, gyakorta előforduló kezdetekkel és befejezésekkel: a nyitás természeti képe és a zárásban a világból kivonulás szemlélődő-meditatív attitűdje; ilyen versformájának, a stanzáknak szigorú rímelése, a versszakoknak értelemmel mindig átfogható, hangulatilag mindig egységes jellege, melyek költészetének spontán nyelvi-verstani tökéletességét bizonyítják; ilyen a szakaszokon belüli, a költőre oly nagyon jellemző antinomikus szerkezet, sőt, ennek mélyebb zónáiban a világ és az én egymást fedő, egymásra vonatkoztatható polaritása.) Ugyanekkor azonban, e jellegzetességektől elszakíthatatlanul, olyan mélyen különbözik József Attila csaknem minden más versétől (az egyes versszakok közötti összefüggések látszólagos hiányában, a formai zártsággal ellentétesen a tartalom elfoszló nyitottságában, mondanivalójának stagnálásában, ide-oda ingásában, a képek ismeretlen logikájú egymásra következésében), hogy éppen a különbözőség és vele számos megfeythetetlennek tűnő részlet alapján mintha leginkább benne érzékelnék azt a mélységet is, amit e költészet szavai egyszerre világitanak meg és rejtenek mélyre előttünk. Mintha maga a vers érthetlensége lenne vallomás, mintha a kimondatlan szavakban, az összefüggések hiányában találnánk meg azt, amit kimondani mi sem tudunk, és amit összekapcsolni nekünk is reménytelen, s mintha ezekben az enigmatikus képekben mégis fel-felcsillanna a verset teremtő indíték motivációja.

Éppen ezért: az *Eszméletet* nem roppant gondolati összefüggései, a világ lényegére és benne az ember lényegére vonatkozó kérdései, nem is képeinek szépsége, sem pedig megrázó, katartikus érzelmi mélysége miatt elemezték annyian; még csak azért sem (bár sokan nyilván úgy vélték, ezért, s közülük többen biztosan úgy is érezték, sikerrel), hogy eszmei mondanivalóját megérték. Vonzóereje, megfeytésének reményétől függetlenül, maga a rejtélyesség. Kevés olyan világosan beszélő, szabályosan építő, érzékletes képeket látató költőt ismerünk, mint József Attila. Ezek a tulajdonságok még azokban a versekben is, amelyek ellentétekre épülnek, s melyekben az ellentétek feloldhatatlanságát közvetlenül érzékeljük, jelen vannak (mint pl. a *Nagyon fáj* kötetnek már az emberi teherbíró képesség határait érintő gondolati gör-

cseiben). Mégis: érett, nagy verseiben mindig megérezzük a kimondhatatlant, azt a Nagy Titkot, amit elsőik között (de nem legelsőként) Szerb Antal is felismert. Ehhez a titokhoz egyetlen versében sem juthatunk közelebb, mint az *Eszméletben*. És nem megértése, hanem érzékelése miatt ezért jutunk — ennek a versnek olvastakor — a legközelebb József Attila lírájához is.

Mert nincs vonzóbb az emberi szellem számára, mint az, aminek tovább nem bontható lényege a titokzatosság. Nem a mesterségesen elfedett, nem a művészet lepleibe burkolt formális titok, hanem az, amit a ráció egyszerre leplez és sejtet. Nem az a költészet titokzatos igazán, amely homályból, sejtésekből, szubjektív szimbólumokból épül, hanem éppen ennek ellentéte, a végsőig világosan fogalmazott, melynek logikája és képei még az örületben is kristályosan áttetszőek és tiszták. Az *Eszméletben* is azok: minden strófát és minden képet láthatunk úgy is, mintha egyértelmű lenne. Az egyértelműségek szekvenciájából azonban olyan mű bontakozik ki, amit már többértelműnek sem nevezhetünk — ez a költemény nem ismeri az egy- és a többértelműség kategóriáit. Tiszta, polarizált, logikus részletei olyan egészet képeznek, amelyet, ha egyszer megpillantottunk, már részleteiben sem láthatunk megszokott dimenzióink szerint kimondhatónak.

És mégis, ennek ellenére, újra meg újra megkíséreljük azt, amiről eleve tudjuk azt, hogy lehetetlen. Nem azért, hogy elmondjuk véleményünket, vagy, hogy összehasonlítsuk a költő egyéb műveivel, és ezzel próbáljuk a felszínén (vajon csak a felszínén?) tükröződő ellentéteit feloldani; nem azért, hogy belőle József Attila világlátását (az akkorit és a személyiségére folytonosan jellemzőt) megismerjük. Ha soha le nem írhatnám, ha semmi reményem nem lenne megjelenésére, akkor is József Attilának éppen ez a verse foglalkoztatna leginkább: mert lényege ez a kihívás, tulajdonképpen nem más ez a költemény, mint kihívás; és nem azért, mert az értelem számára megközelíthető tartalmát szeretnénk a formális, mindennapi logika nyelvén megmagyarázni, hanem azért, mert e látszólagosan filozófiai vívódások mögött kiszakíthatatlanul sodródunk az ezeket létrehozó s ezek által továbbmélyített szenvedés örvényébe.

Az *Eszmélet* ezzel a titokzatossággal vonz: annak a folyamatnak rejtélyével, ahogyan az életérzés megrendítő, visszafordíthatatlan reménytelensége gondolattá válik. Nem „befolyásolja” a gondolatot, nem hangulati töltését biztosítja, sőt, nem is az az érdekes, ahogyan ezeket, éppen ezeket a gondolatokat a tudat mélyéből előhívja, hanem a folyamat, a szenvedés transzformálásának folyamata; azé a szenvedése, amely éppen úgy fakad ezekből a gondolatokból, mint amennyire e gondolatok az érzés diffúziójából.

Az a mód, ahogyan ez a szinte abszurd és az öntudatlanságból újra- és újraszülető teljesítmény megvalósítható, a létezés feszültségének mélységes és állandó átélése. József Attila, elsősorban személyiségjegyei, köztük is kimagasló intelligenciája és érzékenysége következtében, állandóan az emberi lét abszurditását érezte: a szenvedés, mely már kamaszkorában mellészegődött, hűségesen követte, mind mélyebb és mélyebb sebeket marva a gyermeki érzékenyséjú férfi testén és lelkén, de ez a szenvedés éppen meghatározhatatlan jellegében volt életének alapállapota. A családtalan, otthontalan gyermekkor, a szerelmi frusztrációk, politikai csalódások, az irodalmi meg nem értés (hogy csak a legismertebb okokat említsük) mint másodlagos kövületek rakódtak erre a különlegesen szenzitív intellektusra, aki a szenvedés minden okánál *előbb* szen-

vedett, elsősorban azért, mert sohasem tudott a lét elviselhetetlen feszültségéről megfélekedezni. Ez a feszültség lerakódott csontjaiban, átjárta és megbetegítette a lelket és a testet is, a személyiség létállapotává változott. Az, amit érzékenységének nevezünk, lényegében ez a fájdalom volt, a világban-létezés egy lecsenghetetlen, diszharmonikus orgonahangja, tán úgy is mondhatnánk: veleszületett szenvedés, mely talán mindenkiel vele születik, csak nem mindenki eléggé erős, eléggé intelligens vagy bátor ahhoz, hogy ezt az érzést vállalja is, és ne fedje el a mindennapok gondjával, örömeivel és sokkalta könnyebb fajsúlyú bánataival. József Attila költészetét ez a forrás táplálta; és teljességgel érdektelen, hogy azért figyelte-e szüntelen felbuzogását, önkínzó makacssággal keresve a fájdalom kínálókozó lehetőségeit, mert tudta, hogy ennek átélése biztosítja számára a szó formába öntésének energiáját, vagy azért ír, mert ennek a fájdalomnak feszültségét csak így bírta — és végül már így sem — elviselni.

Kereste és félt tőle: lénye legmélyével, igazi önmagával vállalta, de éppen, mert szenvedés, szinte agónia volt az, amit keresett, menekült is előle. Nem pszichopatológiai, hanem ontológiai értelemben ez skizofréniájának lényege: a világban-élés és ennek elképesztő érthetlensége, az időbe ágyazott emberi lét és a múlhatatlan időben létező világuidegenség kettősségében a létezés felfoghatatlanságának olyan kozmikus viharai sodorták magukkal, melyeket csak a kimondott szó iszonyú fegyelmével lehetett ellensúlyozni. E fegyelemnek, a káosszal szembeszegülő görcsös és öntudatlan akaratok sok helyütt szinte áttetsző, sokszor homályba vesző példája az *Eszmélet*.

Az ezerkilencszázhetvenes évek elején megkíséreltem, elsősorban az eszmei tartalom kifejezésére használt képek alapján a költemény érzelmi hátterét elemezni. Ha mai felfogásom az akkorihoz képest változott, akkor talán annyiban, hogy az érzelmek mellett, különösen József Attila nagy gondolati verseiben felismertem az érzelmekhez nagyon hasonló, de azoktól mégis megkülönböztethető lélektani jelenségek, a létérzékelésnek fontosságát. Az, hogy akkori dolgozatomnak *Az Eszmélet lírája* címet adtam, nem csak a költemény érzelmi indíttatását, hanem ezt, a minden sorát átjáró létérzékelést is magában foglalja. A cím nemcsak azt fejezi ki, hogy véleményem szerint ezt az általam is elsősorban filozofikus problémákkal küzdő költeményt elsősorban a lírai önkifejezés vágya teremtette meg; hogy objektív kérdéseit minduntalan át meg átszővi az, hogy ezek a kérdések József Attila költészetének olyan mélységeiből fakadtak, melyben a létérzékelés elviselhetetlen intenzitása másképpen, mint az érzelmek forrásától eltávolított értelem nyelvén, nem mondhatja ki önmagát. De — és ezt inkább már most teszem hozzá eredeti mondanivalómhöz — *Az Eszmélet lírája* címet azért is tartom helyénvalónak, mert jelzi azt, hogy azok a kérdések, amelyek a költemény gondolati tartalmát adják, másképpen, mint lírában, kifejezhetetlenek: a létezés és a nemlétnek ezeket az alapvető problémáit a vers hitelesebben képes feltenni, mint a filozófia saját, adekvát nyelve. József Attila filozófiájának nyelve az esztétikum: ez pedig nemcsak azt bizonyítja, hogy az egzisztencia alapvető kérdései, filozofikus szinten, a filozófia kifejezőmódjától független nyelven is megfogalmazhatók, hanem azt is, hogy érzelem és esztétikum összefonódása, megfelelő személyes konstellációk — ebben az esetben a költő alkati tényezői, rendkívüli intelligenciája és érzelmeinek különlegesen fokozott érzékenysége — mellett képes a filozófiával egyértékű, de annak fogalmi apparátusától független gondolati szféra megteremtésére. Sőt: József Attila és az *Eszmélet* példája arra is megtanít bennünket, hogy a hozzá hasonlóan kivéte-

lesen nagy tehetségek esetében az érzelmek feszültsége, különösen ez az álcázott, elfojtódásra kész feszültség — mint későbbben pl. Pilinszky János költészetében — elkerülhetetlenül vezet a létérzékelés mélységeinek filozofikus kimondásáig vagy, legalábbis, kérdéseinek feltevéséig. Az *Eszmélet* tragikumuma — és egyben az, amit titokzatosságának neveztünk — abból fakad, hogy a létérzékelés ilyen mélysége szükségszerűen veti fel a létezés alapvető kérdéseinek misztériumát (mint Pór Péter írja az *Eszmélet* alapkérdéséről: *van-e értelmes rendje a világnak, illetve értelmes-e benne az emberi élet?*), de éppen ez a feszültség akadályozza meg azt, hogy e kérdésekre felelet is adassék. Természetesen ez az állítás fordítva is igaz: a lét abszurditásának érzékelése a felelet érthetlenségéből fakad, s ez az őrzítő nyitottság, bizonytalanság mélyíti csaknem az elviselhetlenségig. Ez a kölcsönös viszony, az értelemnek ilyen intenzív befolyásoltsága a filozófiai gondolkozásban kizárt, s ugyanezért kizárt a kérdésekre adott válasz hiányának érzelmi kibírhatatlansága is. Éppen ezért: mindaz, ami az *Eszmélet*-ben kérdés, a vers entitásán kívül sem nem mondható el, sem nem fejthető meg, magának a költeménynek megértése pedig csakis az életmű és a sors kontextusában kísérelhető meg. Ebből kiragadva mindenképpen érthetetlen — még-hozzá ingerlően, megfejtésre csábítóan, oly módon érthetetlen, hogy mélyebb elemzését csakis esztétikai, nem racionális úton kísérelhetjük meg — és mégis: az értelem tisztánlátásától joggal várjuk a vers átélésének, az érzelmi kompassiónak fokozódását. Mert már elemzésünk elején le kell szögezniünk, hogy a költemény minden során átütő, elviselhetetlen, tovább nem fokozható szenvedés vezet el bennünket az egzisztencia határpontjáig. Ez hozza létre a költőben és a vele szenvedő olvasóban is a létezés nagy pszichológiai határhelyzetét, azt a helyzetet, amely az emberi kommunikáció nyelvére csak lefordítható (és csak több-kevesebb sikerrel fordítható le), de amelynek dimenziói különböznek mindennapi fogalomkészletünk világától. Mivel idő és tér koordinátái nem vonatkoznak rá, így hát az idő és tér homogenitására alapozott logika törvényei sem, ezért közelíthető meg csak a vers másféle tér- és időképzetében, a „lira logikájának” eszközeivel.

A gondolati vagy — bármily furcsán hangzik is — az érzelmi-gondolati és a lírai logika közti különbség pedig, úgy véljük, a két lelki szférának egymástól eltérő, de saját birodalmán belül meglévő homogenitálásában rejlik. Nemcsak az értelem irtózik az ellentétek egyidejűségétől, az érzelmeknek is van egy saját rendjükön belüli egyneműségi tendenciája: az ambivalencia mindig fájdalmas és feszültséget kelt annak ellenére, hogy a lelki tónus vagy vigilancia nem zárja ki, még egyetlen érzésen belül sem, az ellentéteket. De van a léleknek egy olyan homogenitása is, melynek legfontosabb tulajdonsága az ellentétmentesség, ez nem az ellentétek harmóniája, hanem a létezésnek egy olyan struktúrája, mely nem ismeri az ellentételezettség rendszerét. Úgy tűnik, József Attila nagy verseiben (mondhatnók úgy is, kései verseiben, s az *Eszméletet*, ha nem is megírásának ideje, hanem érettsége miatt, amiatt, hogy benne az a felülemelkedettség, az a véglegesség is érződik, mely ezeket jellemzi, közéjük számíthatjuk) ez a két szféra egyszerre van jelen; s ezért küszködik minden olyan elemzője, aki csak az egyik oldalról próbálja megközelíteni.

Mindennapi észjárásunk azonban az ellentétek egyidejűségét még mindig jobban elviseli, mint ezeknek az egymástól különböző homogén világoknak koegzisztenciáját. Ritkaság az, hogy tudatunkkal mindkettőt egyszerre átvilágítsuk. József Attila világát azonban lehetetlen átlátnunk akkor, ha e kétféle létezési mód egyidejűségéről nem veszünk tudomást, ha fogalmi rendezettségét,

mely nagy általánosságban, tehát versei nagyobb részében, a formális logika kriteriumait is kimeríti mindig, és csakis az értelem vagy az érzelmek kimondható szférájára redukáljuk. Benne rejtezik abban, legalábbis kései nagy költészetében, a logikán kívüli vagy a logikán túli dolgok *rendje* is, és ez a rend nemegyszer áttöri a ráakódott konvencionális logika világát, olyan réseket nyitva azon, melyeken át a logikával nem követhető dolgok borzongása áramlik be valóságunkba. Ez a világlátás nem ismeri az ún. „kognitív disszonanciát”, ami hasonló a gyermeki vagy a primitív, természeti világlátáshoz, és mégis, mérhetetlenül bonyolultabb annál, mert nem a megkülönböztetések előtt, hanem már a különbözőség élményén túl egyesíti a kettőt. Éppen ezért: az egységben sem tud soha a kettősség élményétől megszabadulni, és az *Eszmélet* talán ezért a lebegő kettősséggért, az egyértelműség szembetűnő hiányáért tartható nem a József Attila-i életmű, hanem a József Attila-i költészet legjellemzőbb darabjának. Ahhoz azonban, hogy valamennyire is követni tudjuk, ki kell lazítanunk a magunk mindig célratoró, mindig szekvenciális gondolatmenetét, és átvenni egy olyant, amely egyszerre tartalmazza a szabadságot és a görcsösséget — és e kettősséggel átélni annak feloldhatatlan tragikumát. Valószínű, hogy a költemény kulcsa nem az egyes szakaszok egymásutániségének rejtélyében, és nem is azok antinómiáiban, hanem ebben az átfogóbb és mélyebb, az egész életvitelt reprezentáló, a megfogalmazás kényszerével fellépő kettősségben, az egység és a kettősség feloldhatatlanságában rejtőzik, és mélységes rezignáltságának, az egész költeményen végigvonuló reménytelenségnek forrása ennek a feloldhatatlanságnak átélése.

Ha feltételezésünk igaz, akkor József Attila világlátásának egyik legnehezebben megmagyarázható és inkább érezhető mint kifejthető eleméhez érkezünk: ahhoz, hogy a dichotómia nem a polarítások távolsága, hanem a polarításuk ellenére nyilvánvaló egységük miatt elviselhetetlen. Két ellentétet elválasztani, sarkítani, szembeállítani legfeljebb a megfelelő forma megtalálásáig nehéz, de az egyet a kettőtől mindig következetesen megkülönböztetni, ez, úgy látszik, szemben áll természetes világképünkkel. Az a betegség, amelyben József Attila szenvedett, ennek a kétneműségnek (elvilég: a többneműség lehetőségének, a homogén létformák egymásmellettségének) érzékelése. Sejtése a tudatban és megszenvedése az érzelemben: iszonyatos félelem e tudás teljes betörése ellen, és közben mégiscsak elfogadása ennek a tudásnak; a spontaneitásnak és a görcsös makacsságnak olyan erőfeszítése, mely a modern világirodalomnak egyik legszebb és szükségszerűen egyik legfegyvelmezettebb líráját hozta létre. Mert — és ez okozza a legtöbb nehézséget megértésében — József Attila formális, értelmi logikája az átlagnál messze dominánsabban fejeződik ki verseiben; úgy befolyásolja olvasóját, aki elámul e logika páratlan következetességén (még képalkotásának rendjében, asszociációi szekvenciájában is), hogy tudatát betölti e logika csodálata, s alig képzelheti el, hogy emögött egy logikától független rend diktálja a megfogalmazást. Nehezíti olvasói helyzetünket az is, hogy ezt a más törvények szerint formált másik világot a költő nagyon gyakran a logikai kifejezőmód egy sajtáságos képletével, a paradoxonnal fejezi ki: azzal a pattanásig feszített következetességgel, mely éppen a bizonyítandó állítás következetlenségét, sőt lehetlenségét hivatott bizonyítani. A paradoxon a logikának legbonyolultabb s leginkább ellentmondásos határpontjaként a „van” tartományának szigorú falakkal körülzárt terében bizonyítja ennek a „van”-nak, egy adott dolog létezésének lehetlenségét — vagy egyszerűen csak nemlétét. József Attila egyszerre lírai és logikai paradoxonai ezt a nemlétet általában mint hiányt

jelenítik meg, a legmélyebb esztétikai következetességgel, hiszen a hiányban a forma és tartalom analagonjaként lét és nemlét találkozik, egyesül, talán nem konkrétan, de mindenesetre érzelmileg mélyebb feszültséget keltve, mint például az emlékezésben. Úgy tűnik, hogy József Attila egész költészete átértelkelhető lenne akkor, ha felhagynánk azzal a megrögzött meggyőződésünkkel, hogy a formába öntött minden vonatkozásban felsőbb rendű annál, amit amorfán gomolygónak képzelünk, de amely talán éppen olyan kristályos számunkra, azonban, dimenzionális behatároltságunk miatt felismerhetetlen, és az előzőnél sokkalta bonyolultabb szerkezettel rendelkezik. Talán nagyobb biztonsággal merénénk állítani azt, hogy e költészet lényegét nem formai letisztultsága, nem is a felületi formát létrehozó gondolati szerkezet, hanem az ezek alatti, vagy ezek mögötti másféle forma, létnek és nemlétnek más rendszerű, nem az elválasztottságra, hanem a feszültségre épülő ellentéte alkotja. Lét és nemlét alatt — és éppen ez ennek a feszültségnek lényege — nemcsak az élet és halál értendő; sőt nem csak az érzelmek beteljesedésének vagy frusztrációjának ellentéte, hanem egyszerűen az a tény, hogy világunkban lét és nemlét, élet és halál, szerelem és eltaszítás egymással egy időben, egyazon lélek jelen idejében koegzisztálhat. József Attila, a világirodalom egyik leginkább definitív költője döbönt rá bennünket arra, hogy az igazán lényeges határvonalak nem elválasztják, hanem a transzcendensbe emelik át az ellentéteket: abba a világrendbe, melyben nem gondolkozhatunk az egyértelmű jelentés kategóriáiban.

A lét és a nemlét problémái fogalmazódnak meg — ha konkrét felszín alá ágyazottan is — az *Eszmélet*ben. Bizonyosak vagyunk benne, hogy minden sorával erre kérdez, de csaknem olyan bizonyosak abban is, hogy éppen, mert a kérdések közege az esztétikum és nem a filozófia, ezt a kérdést mindig burkoltan, általánosított értelemben, mindig metaforikusan teszi fel. És éppen ebből a metaforikus kérdésfeltevésből következik az, hogy ez a kérdés — illetve még az a többi sem, amelyeknek áruhájában megjelenik — csak a filozófia, de nem az esztétikum tartományában nevezhető igazi kérdésnek; nem azért, mert mint fentebb írtuk, eleve leszámol azzal, hogy e kérdésekre feleletet találjon, hanem mert a metafora kifejezésmódja nem ismeri, nem ismerheti a kérdés—felelet relációját. S nagyon is lehetséges, hogy az *Eszmélet* és a hozzá hasonló „nagy versek” ezért, éppen ezért metaforikus jelentésűek.

Nézzük ennek egy példáját: a harmadik rész nagyon fontos, nagyon jellegzetes macska—egér képét. Az értelmezés, a megfogalmazható tartalom szintjén ez a versszak feltehetően azt akarja elmondani, hogy a *kint*, az élet követelményei: a világhoz és az életvitel elfogadott normáihoz való alkalmazkodás, és ennél egy fokkal mélyebben, a vers egész kontextusából következően a ráció, sőt valószínűleg a kötelesség követelményei is — az osztályharcnak, az akkor még nagyon is elevenen élő munkásmozgalmi elkötelezettségnek parancsa —, és a lélek belső igénye („...*hogy nem tudok mást, mint szeretni, / görnyedve terheim alatt*”) nem férhet össze egymással. Vagy-vagy: ha a külső parancsnak teszünk eleget, lelkiismeretfurdalást érzünk bent, ha a belsőnek, akkor „*Nem dörgölődzik sült lapocka / számhoz s szívemhez kisgyerek*”.

Igen szép kép az, ahogyan a költő ezt érzékelteti: éles, tiszta, pontos, mondhatnók: áttételezettsége ellenére tökéletesen egyértelmű. Csakhogy van ugyanennek a képnek egy mélyebb, metaforikus tartalma is, hiszen az előbbi számos más módon is el lehetett volna mondani — hogy csak egy közeli példát említek, az *Eszmélet* egy valószínű variánsában:

*Diványon fekszem, sziszegek:
 „Na várjatok!...” S egyszerre hallom
 — gyötrően munkát! kenyeret!
 kiabálnak az utcásarkon.
 S rohanok, majdnem azt sikoltom —
 „Várjatok hát! Megyek, megyek!...”
 Mit gyerekes dac! Igazi voltom
 küzdő, emberi szeretet.*

Az, hogy József Attila ennek a racionális tartalomnak elmondásához ezt a szintén racionális, érzékletes, a versszakba jól illeszkedő, bár meglehetősen asszociációs távolságot érzékeltető képet illesztette, nagyon sokat elárul — most már metaforikus mélységben — a lélek belső feszültségéből. Ezt a prózára is lefordítható, felületi szintjén egyértelmű állítást a költő olyan képben mutatja fel, mely egyben a halálos veszedelem fenyegetését, az emberi határokon túlmenő, állati szorongást is kifejezi. A szorongás pedig nem tartozik sem az egyértelmű, sem a többértelmű dolgok birodalmába: mélyen, legbensőbb lényegét tekintve meghatározhatatlan és irracionális. A macska—egér kép borzongató hatásához hozzájárul az is, hogy a költői én — értelemszerűen — sem a fenyegetővel, sem az áldozattal nem azonosítható. Ez az egzisztenciális veszélyeztetettség egyébként nem témája a versnek — a kép azonban arról árulkodik, hogy az öntudat mélyén alighanem mégis ebből keletkezett —, annál is inkább, mert ugyanez a félelmetes kiszolgáltatottság és ugyanez a rettegés ismétlődik meg az ötödik versszakban: „*árnyát, mely ráugrott a fényes, / harmatos szénre konokon*”. A mozgásnak s vele a létezésnek ez a diszkontinuitása, a „*rágrott*” olyan határpontot jelez, életnek és halálnak olyan összesűrűsödését, melyben már csaknem egyidejűleg vannak jelen („*Holtan lestem az őrt*”), a közvetlenül kimondhatatlan félelemben, a félig élő, félig holtta dermedt állapotban, a rációtól beláthatatlanul távol, a tudat egyetlen pontra koncentrált, minden mást kizáró állapotában. A költeménynek még számos más részletében találkozunk ilyen, racionalitás alatti jelekkel, melyek mind arról árulkodnak, hogy az *Eszmélet* megszületését elsősorban ez a létborzongás, a félelem és a tudat alá fojtás vágya motiválta. Az *Eszmélet*-ciklussal nagyjából egy időben József Attila több ugyanilyen formájú és tartalmilag is többé-kevésbé megegyező stanzát írt. Közülük a legszebbet, azt, amelyik legtöbbet árul el erről a lelkiállapotról, és legnyíltabban mondja ki, amit a többi titkolni (maga előtt is titkolni) igyekszik, nem vette fel a versbe. Véleményem szerint éppen ezért a nyíltságért.

*Mi emberek, sötét erők,
 érezzük, napjaink letelnek.
 S ha érezzük, a vég előtt,
 mint dögöt légy, a világ ellep.
 Eszmék északi fénye mellett
 mért őriznök hát az időt?
 Miért piszkálnánk hunyt szerelmet?
 En fölgyujtom a temetőt.*

Ebben a stanzában a többiekénél is erőteljesebben látható az, hogy József Attila szerkesztésmódja egyszerre képi és metaforikus.

Csakhogy — és ez az *Eszmélet* megértésének legnagyobb nehézsége — Jó-

zsef Attila költészetét általában nem metaforikus, hanem közvetlenül képi szinten olvassuk; logikáját pedig olyannyira megszokottak és általános érvényűvé tesszük, hogy a metaforikus közelítést legfeljebb a paradoxonok határesetekben fogadjuk el. Számos költőt ismerünk, és úgy véljük, hogy értjük is műveiket — a József Attila halála utáni időszakban — anélkül, hogy megfogalmazható, közvetlen logikai kontinuitást keresnénk verseikben. A későbbi nagy költők, pl. az érett Pilinszky költészetében az aforisztikus kifejezést természetesen látjuk metaforikus szinten, József Attilát, beidegződöttségünk miatt ott sem, ahol pedig valószínűleg az. Igaz, hogy alapjaiban valóban nem az, hogy a meghatározhatatlanság, ami a metaforikus kifejezés egyik lényege, csak át-áttör ezen a sűrűn szövött, a valóság elemeiből alkotott anyagon, de éppen ezekkel a kiszámíthatatlan áttörésekkel, mint egy-egy hihetetlenül éles fénysugárral, világít ennek a költészetnek mélyére.

A világ egyszerre független tőlünk, és elevenedik, „teremtődik” meg attól, hogy mi észrevevessük; az ember egyszerre teremtettje és teremtője is makrokozmoszának; olyan kettős világlátás ez, ami a tudatosság szintjén elviselhetetlen, de a tudatnál mélyebben már természetes. De hát az a lelkiállapot, amelyben József Attila az *Eszméletet* írta, nem is tekinthető a lélek természetes állapotának. Ezért lehetett ez a vers maga is egy nehezen meghatározható, „köztes lét” terméke, számos vonatkozásában olyan inherens bizonytalanságot tükröző mű, mely alkotójának egyetlen, meghatározott élethelyzetére jellemző, de ez az egyetlen élethelyzet az egész életút egy kötelezőnek tartható, kikerülhetetlen fázisa volt, és tulajdonképpen, éppen extremitásánál fogva, az egész személyiségnek állandósult válsághelyzetét — és talán válságtudatát is — reprezentálta.

Az 1933—34-es év sok szempontból József Attila életének egyik mélypontja. Nem csak anyagi helyzetét illetően; valószínű, hogy ekkor kezdődött meg, komolyabb formában, a Szántó Judittól való elszakadás folyamata. Valószínű, hogy ezekkel a tervekkel függött össze az, hogy az 1934-es év nagy részét nővérénél, Hódmezővásárhelyen töltötte; itt jelent meg az *Eszmélet*, először két részletben, 1934. augusztus 27-én és szeptember 3-án.

A magárahagyottság érzékének másik oka az, hogy József Attila kapcsolata valószínűleg ezekben az években szakadt meg az illegális kommunista párttal. A párt jelentősége igen nagy volt életében; a marxista eszmékben megtalálta azt a világnézetet, mely ebben az időben — legalábbis részlegesen — választ adott a benne felmerült társadalmi, de annál tágabb körben is: a létezés értelmére vonatkozó kérdésekre. Kora baloldali értelmiségében és a munkások leginkább felelősségteli, legműveltebb rétegében, az illegális párt tagjai között barátokat is talált. A sorozatos mellőzés, melyben a párt részesítette, mélyen megrendítette, és biztos, hogy érzelmi törést is okozott életében. Az sem lehetetlen, hogy ebben az időben már eljutott hozzá a sztálini terror híre, melynek tudomásáról a későbbiekben vannak bizonyítékaink. Valószínű, hogy ez a teljes magáramaradottság, mely az *Eszméletben* tükröződik, nemcsak a kapitalista társadalomban, a kizsákmányolás nyílt erői közötti, hanem talán az egykori elvbarátok közti magánynak is tükré.

Az 1934-es év válságának legfontosabb okát azonban a költő elhatalmasodó betegségében látjuk. Úgy tűnik, ez az év a kapcsolatok lazulásának, a belefáradásnak időszaka: a Szántó Judithoz fűződőnek meglazulása mellett még egy igen fontos kapcsolat bomlik fel ebben az esztendőben, s alig valamivel rövidebb tartam után. A költő 1931 óta volt pszichoanalitikus kezelésben, három év után úgy látszott, hogy a kezelés nem vezetett — hiszen nem is vezethetett — kielé-

gító eredményhez. Az analitikus elismeri sikertelenségét, az analízisnek végeszakad. Ma már szinte lehetetlen rekonstruálni, hogy ez a megszakadás a költőnek amúgy is meglévő depresszióját súlyosbította-e, vagy kiváltotta — esetleg csak segítette — skizofréniája manifesztációját. Nagyon valószínű, és többek között éppen az *Eszmélet*ből is valószínűsíthető, hogy betegsége első (vagy 1928 után a második), az 1937-esnél jóval enyhébb történése ekkor zajlott le. Az *Eszmélet* töredezettsége, ellentétekre épített — tehát szüntelenül kettősségre bontott — szerkezete, egyes nyelvi-képi fordulatai („*Kék, piros, sárga, össze- / képeket láttam álmaimban / és úgy éreztem, ez a rend — / egy szálló por- / szem el nem hibbant*”) árulkodnak, már felületesen is a betegségről.

A költemény egyik legfontosabb kulcsát ebben a lélektani folyamatban látom. Az analitikus kezelés ugyanis nemcsak olyan tudattartalmakat hozott felszínre, melyek eddig a tudatalattiból irányították csaknem mindig az elszakadás és az elmagányosodás felé a költő életét, hanem most, ezek tudatosításával az értelem számára is nyilvánvalóvá tették a sors visszafordíthatatlan tragikumát. Nyilvánvalóan megmutatták, hogy vannak sebek, amelyek begyógyíthatatlanok, kérdések, amelyekre semmiképpen nem lehet feleletet találni. Mindaz, amit a költő eddig oly görcsös akarással próbált száműzni tudatából és költészetéből, az elfojtott gyermekkori sérülések, az anya felé irányuló szeretet ambivalenciája, az apahiány fájdalma és szemrehányásai mind hangot kapnak és szinte először kapnak hangot az *Eszmélet*ben. Természetesen többé-kevésbé rejtetten, de éppen ebből a rejtettségéből és ebből a tudatosodással együttjáró reménytelenségből következik az, hogy a közvetlen tartalom csak a metafora jelrendszeréből bontható ki; más szóval sohasem hagyja a tulajdonképpeni érzelmi motivációt érvényesülni, hanem mint az eszmei tartalom megjelenési formája tör be a költeménybe. Az érzelmi tartalmak legfontosabbika az analízis során felszakadó gyermekkori emlékek és az azóta őrzött hiányok világa. Ahogyan megkíséreltünk a macska—egér kép mélyére hatolni, ugyanígy fel kell ismer-nünk a tizedik rész első két sorában („*Az meglelt ember, akinek / szívében nincs se anyja, apja*”) a gondolati tartalom (az önállóság, a felnőtté válás igényének) képe mögött a felszíni állítással éppen ellentétes gyermeki vágyat. A függetlenség és érettség képét néhány versszakkal előbb egészen másképpen fejezte ki a költő: „*úgy szabadulsz, ha kényedül / nem raksz magadnak olyan házat, / melybe házi- / úr települ*”. A tizedik rész idézett két sora egyre mélyebbre süllyedő kétségbe-esés és visszatartathatatlanság, már-már gyermekien könnyen, gyermekien szemre-hányó-vádló, egyszerre titkolt és kitárulkozó vallomás. Mondanivalója inkább vágy, mintsem állítás, a felszín mögötti tartalom a kimondottal éppen ellentétes: nem akarok meglelt ember lenni, hanem olyan gyermek, akinek szívében igenis van — nem úgy, mint nekem, akinek sohasem volt — anyja, apja. Ez a megfogalmazás az előző versszakra felelő dac, annak visszafordítása, hiszen abban, szinte az első két verssor antinómiájától — vagy látszat-antinómiájától — kezdve („*Hallottam sírni a vasat, / hallottam az esőt nevetni*”) mindvégig, és az egész költeményben itt a legnyíltabban kimondottan éppen ez az antinómia: a világnak a szeretetlenségre ösztönző parancsa és a lélek szeretni vágyása közötti feloldhatatlan ellentét szólal meg; az *Eszmélet* leginkább szubjektív versszaka ez. E pillanatnyi ellágyulás — és most valóban a felnőtt ember keserve — után, szinte törvényszerűen következik a megingás, az, hogy ezt a kibukó felnőttbáratot tovább nem bírja elviselni a költő; a következő versszakban saját maga ellen fordul, a látszólagos keménység itt valójában gyengeséget, a gyermeki regresszió túlkompenzálását jelenti. A kilencedik rész szomorúsága megindítóan

emberi, a tizediké félelmetesebb, idegenebb, merevebb. Annak oldott bánatával szemben, amely éppen panaszosságában rejt egy nagyon halvány, nagyon távoli vigasz lehetőségét, a tizedik rész első két sorában reménytelen lemondás tükröződik. Különösen ha hozzávesszük a folytatást: az étellel szorosan összekapcsolódó haláltudatosítást, annak kimondását, hogy létünk lényege a halál és nem a ráadásul kapott élet, a „talált tárgy”. Vessük össze ennek a versrészletnek hangulatát a *Flórának* című költeményével: a probléma, élet és halál (pontosabban: halál és élet) problémája lényegében ugyanaz, de ott egészen más előjellel, és főleg egészen más anyagszerűség érzetével; az *Eszmélet*nél lágyabban, elengedtebben, mintha a vers nem csak a vízről szólana, hanem átvénné a víz elfolyó-tisztító, misztikusan ringató hatását: „Mert jó meghalni”, és: „Mert a mindenség ráadás csak, / az élet mint az áradás csap / a halál partszegélyein / túl, örök, szívek mélyein // túl, ...” A víznek ez az archetipikus jelentése — mint ahogyan néhány más természeti motívumé, pl. a fáké — József Attila egész költői életútját végigkíséri, mindig hasonló, összefüggő hangulati-metafizikai jelentéssel. Látszólagos megbékéltsége ellenére, legmélyén halálvers ez is, de a lemondó-rezignált, öntudatlanul már elfogadott halál verse; az *Eszmélet* az első ütése, a rémülettel vegyes megdermedés: *egyszerre* gyermeki találkozás a halál-élménnyel és a felnőtt lélek magát-átadása a pusztulásnak. Ezt a haláltudatot itt nem érezzük természetesnek, az élet szükségyszerű befejezésének. Mintha igazán ebben a versben ismerné fel először a költő elmúlását, de nem nosztalgikusan, nem e világot magáévá téve s attól aztán elbúcsúzóan, hanem a létnek és a nemlétnek a csapdáját, melyből egyik irányba sem lehet a másik elöl elmenekülni. Mindenfelől zárt ez a világ, elsősorban azért, mert a feléledő érzelmek még nem tudnak a felszínre törni, realizálódni.

Rendkívül fontos, hogy a költemény a gyógyító katarziszig el nem jutott analízis megszakadásának idején íródott; érdemes összevetnünk ezt az állapotot a későbbi Gyömrői Edit-analízis folyamatával, melyben, bármily tragikusan is, de valamiféle feloldás, az analitikusmó iránt fellobbant szerelemben, és ebben reaktívalódott anyaképzetben, az ambivalencia feloldásában, kiélésében bekövetkezett. Az elfojtott érzelmek már most és későbbben még inkább felszakadnak, de akkor majd konkrét formát öltenek, most pedig még tárgytalanok maradnak. Ezért beszéltünk arról, hogy az *Eszmélet* közties állapot tükrözése, és számos szempontból maga is közties vers: lebegés az érzelem és az érzelem elfojtásának vágya között, küzdelem azért, hogy a gyermekien feltörő érzelmeket a költő a gondolatok rácsa közé szoríthassa.

Meg kell ismételnünk: nemcsak azért van ez így, mert az *Eszmélet* témája lényegében éppen ez a dilemma: az érzelmek és az érzelmektől mentes gondolatosság, a társadalmi és ontológiai világhelyzet tisztázása, és ezen belül az érzelmekkel gyakran ellentétes kötelesség, a világ objektívizálásának és benne a cselekvés érzelemmentességének feloldhatatlan — ebben az életfázisban feloldhatatlan — kettőssége. Azért is léphetett fel ez a probléma olyan égető szükség-szerűséggel, hogy József Attila egyik legszebb versét volt képes létrehozni, mert minden sorát átjárja a feltörő, de tárgyát nem találó érzelmeknek az elfojtástól még éppen annyira megbéklyózott, mint amennyire már felszabadulásuk mámorában és tétovaságában megelevenedett fájdalom: az érzelmek tárgyának hiánya, amelyet a költő óriási energiával próbál lepezni és elidegeníteni. Kétség-telen, hogy az *Eszmélet* éppen annyira társadalmi, mint ontológiai vers, de éppen ennyire kétségtelen, hogy mindkét aspektusát az érzelmeknek ez az elfojtása, az elfojtás kényszere hozza létre.

(Befejezés a februári számunkban.)